

ПІДГОТОВКА МОЛОДШОГО КОМАНДНОГО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблена спроба проаналізувати стан організації військової освіти молодшого командного складу російської армії у другій чверті ХІХ ст. З'ясувати місце та роль навчальних закладів, які здійснювали підготовку молодших командирів, у загальній системі підготовки офіцерських кадрів.

Ключові слова: військова освіта молодших командирів, учбові карабінерні полки, кантоністи, унтер-офіцери, Російська імперія, Микола І.

Підготовка військових кадрів у другій чверті ХІХ ст. була однією з важливих складових частин військової політики і військової історії даного періоду. Важливе місце серед військових кадрів посідає молодший командний склад. Тому що, боєздатність армії багато в чому залежить від ступеня підготовки саме молодшого командного складу, який ретельно виконує свої службові обов'язки.

У даній статті ми спробуємо відтворити систему військової освіти молодших командирів у другій чверті ХІХ ст., проаналізувати їх становище у системі військової освіти, дослідити питання їх навчання, виховання та побуту.

Необхідно зазначити, що вивченню проблеми підготовки молодшого командного складу приділяли уваги значно менше, ніж підготовці офіцерських кадрів у військових навчальних закладах. За реакцією А.Н.Петрова було видано нарис з історії військової справи в Росії, в якому досліджувалися проблеми комплектування армії унтер-офіцерськими кадрами [33]. Подальшу розробку проблема комплектування армії молодшими офіцерами та підготовки військових кадрів отримала в ХХ ст. Так, на початку століття починається публікація ювілейного видання, приуроченого до сторіччя Військового міністерства. Привертає увагу праця В.В.Щепетильникова [34], в якій він досліджував питання комплектування армії нижніми чинами в період правління імператора Миколи І. На базі

значної кількості джерел офіційного походження була написана робота О.Ф.Редігера [32]. Він також зачіпав проблему комплектування російської армії та управління нею.

Значний внесок у вивчення питань підготовки унтер-офіцерських кадрів та солдатів російської армії вніс Л.Г.Безкровний [1-4].

У подальшому історія військової освіти, комплектування армії не були об'єктом спеціального дослідження аж до початку 90-х рр. ХХ ст. Лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. став зростати інтерес як до військової історії Російської імперії, так і до підготовки військових кадрів.

Серед робіт кінця 90-х рр. ХХ ст. необхідно виділити роботу В.В.Ізонова [9], який приділив увагу підготовці унтер-офіцерів і солдатів. На основі значного за обсягом фактичного матеріалу автор проаналізував цілий ряд проблем, пов'язаних із підготовкою унтер-офіцерів.

Усі вчені по-різному, в залежності від часу, в якому жили, характеризували систему військової освіти, підготовку військових кадрів, у тому числі й молодших командирів.

Так, загальна назва для молодшого командного складу в російській, як і в деяких іноземних арміях, була унтер-офіцер. При цьому у російській армії до молодших офіцерів відносили осіб, які мали спеціальні військові звання, а саме: фельдфебель, вахмістр, старший та молодший унтер-офіцер, урядник, феєрверкер та ін.

У 1826 р. було порушене питання про необхідність поповнення армії унтер-офіцерами, а також про підготовку технічної ланки армії. У зв'язку з цим збільшилася потреба військового відомства в солдатських дітях. Основним джерелом поповнення молодшого командного складу були кантоністи. У порівнянні з рекрутами кантоністи, перебуваючи з малих років у розпорядженні військового відомства й навчаючись грамоті, стройовій підготовці і деяким спеціальностям, були більш зручним контингентом для підготовки унтер-офіцерів [11, с. 28]. У зв'язку з цим Микола I “наказав” сформувати спеціальні заклади (карабінерні полки, які формувались

найбільш підготовленими вихованцями солдатських шкіл) під керівництвом відомства військових поселень для підготовки унтер-офіцерів російської армії, а також був відкритий ряд спеціальних військових шкіл для підготовки технічного складу армії. Для розв'язання цього завдання були сформовані спеціальні навчальні частини, до яких відносились: 1) чотири Учбові карабінерні полки (далі – УКП) для піхоти; 2) Учбовий ескадрон для кавалерії; 3) Учбовий саперний батальйон для інженерних військ; 4) Навчальна артилерійська бригада для артилерії; 5) 48 ескадронів і 6 батарей із кантоністів для комплектування полків резервних кавалерійських корпусів, 5-ої легкої кавалерійської дивізії і кінної артилерії, які були розташовані у військових поселеннях кавалерійських округів. Для підготовки технічної ланки армії в другій чверті XIX ст. існували писарська та аудиторська, піротехнічна та ветеринарна школи, а також майстрові команди, фельдшерська школа, Петербурзький батальйон військових кантоністів, де проходила підготовка для військ топографів, граверів, кондукторів, писарів, музикантів, учителів для навчальних закладів кантоністів [22,23,24].

Першорядне значення в підготовці унтер-офіцерів російської армії належало УКП, яких у другій чверті XIX ст. було сформовано чотири. Перший і другий УКП, створені в 20-х – 30-х роках XIX ст. у Санкт-Петербурзі й Москві, були підпорядковані Начальнику штабу Й.І.В. по військовому поселенню [14, № 633]. Ці полки готували й випускали кантоністів, у залежності від рівня їх підготовки, на службу в фельдфебелі, унтер-офіцери, музиканти, барабанщики; а малограмотних, ледачих – в армійські полки рядовими [14, № 739]. Перший УКП складався з двох батальйонів по 1000 кантоністів і двох неранжированих рот: 250 музикантів і 250 барабанщиків. Другий Навчальний карабінерний полк складався з двох батальйонів по 1000 кантоністів, для третього неранжированого батальйону кількість кантоністів була необмеженою. У неранжировані підрозділи кантоністи набирались у віці до 15 років, а потім вони впродовж трьох років навчались і служили в других батальйонах. Після досягнення 18-річного віку

їх переводили в перші батальйони, які готували унтер-офіцерів для піхотних полків. Підготовка кантоністів у перших і в других батальйонах відрізнялась.

У перших батальйонах кантоністи в обов'язку рекрутської школи вивчали основи одиночної підготовки солдата. Пройшовши навчання, кожен солдат повинен був уміти правильно стояти, володіти гвинтівкою, робити повороти і марширувати [15, с. 25]. Солдатів привчали ходити пруським стройовим кроком, постійно піклуватись про блиск зброї, амуніції і мундира. Безкінечне марширування, мертва стійка й безліч різних перешиковувань відбивали в молодих солдатів будь-яке бажання навчатись військовій справі. Своєрідними ознаками всієї системи навчання в період, що розглядається, були: суворий педантизм, дотримання букви статуту, фанатичне ставлення до вимог служби. В других батальйонах кантоністи освоювали програму, аналогічну програмі військово-сирітських відділень, і в неранжированих підрозділах кантоністи у віці від 10-ти до 15-ти років навчались грамоті, деяким спеціальностям, а також освоювали основи стройової підготовки.

У 1834 р. із Нижньогородських батальйонів кантоністів був сформований третій УКП, а в 1835 р. було прийнято рішення сформувані в Ярославлі четвертий УКП [17].

За заявками командирів полків Департамент військових поселень забезпечував частини всім необхідним “навчальним приладдям” [28, арк. 13-20].

Вихованцями чотирьох УКП укомплектовували всі піхотні полки армії. Унтер-офіцерами у війська призначалися: із 1-го УКП – у Гренадерський і 1-й піхотний корпуси, із 2-го УКП – в 2-й і 3-й піхотні корпуси, із 3-го УКП – у 4-й і 5-й піхотні корпуси, із 4-го УКП – в 6-й піхотний корпус і в резервні дивізії шести піхотних корпусів. У той же час, “на випадок некомплекту унтер-офіцерів” у якому-небудь з'єднанні, випускники УКП “призначалися переважно” в ті дивізії і корпуси, які відчували недостатність молодших командирів [30, арк. 9].

УКП готували переважно кваліфіковані кадри молодших командирів.

Як правило, в звітах про інспекторські огляди полків відзначалось, що “одиначна постава абсолютно правильна, мистецтво влучної стрільби на хорошому рівні, школа рекрутська, ротне, батальйонне і полкове навчання добрі, і правил, які протилежні встановленим, немає”. У той же час підкреслювалось, що барабанщики, флейтисти і сурмачі “знають свою справу ще недостатньо” [31, арк. 4,8-10, 54, 124].

Упродовж двадцяти років (1836-1856) УКП випустили на службу 13275 унтер-офіцерів. Крім того, було підготовлено 6771 музикантів [10, с. 174].

У постійному складі УКП служили, за спогадами сучасників, “завзяті фронтовики того часу, свого роду справжні артисти виправки, марширування, збройних прийомів і всіх родів стройових вчень, від найменших до найбільших, з усіма тодішніми хитрощами й тонкощами” [8, с. 601]. І це не випадково оскільки щорічно з всіх УКП відряджалися по 1 обер-офіцеру, 1 унтер-офіцеру й 4 рядових у Зразковий піхотний полк “для освоєння стройової служби” [29, арк. 6].

Окремо проводилась підготовка унтер-офіцерів для кавалерії. У 1809 році був заснований Учбовий кавалерійський ескадрон, який готував для кавалерійських полків унтер-офіцерів і музикантів [13]. У цей ескадрон направляли солдатських дітей і священнослужителів, які вступали на військову службу, а також представників інших станів, які знали грамоту. З 1828 р. навчальний підрозділ комплектувався “здібними до кавалерійської служби кантоністами 18-річного віку із батальйонів і напівбатальйонів навчальних бригад” [21, арк. 69 зв.].

Вихованців ескадрону упродовж року навчали рекрутській школі, рубці шаблями, сторожовій службі, сигналам та верховій їзді. На думку начальника 1-ої драгунської дивізії г.-л. Юзефовича, випускники Учбового кавалерійського ескадрону були “основою успішного запровадження стройової служби, яка вимагала постійної наполегливості” [20, арк. 23].

При штабах деяких кавалерійських з'єднань, які були розквартировані

біля західних та південних кордонів держави, з'явилися особливі учбові ескадрони. Так, наприклад, заслуженою славою користувався учбовий ескадрон у 2-ій драгунській дивізії г.-м. Ф.В. Рідигера, де успішно готували із солдатів справжніх кіннотників, об'їжджали і навчали коней. У 1834 р. цей ескадрон увійшов до складу Зразкового кавалерійського полку. Полк був сформований “для запровадження в усій армійській кавалерії одноманітних правил фронтової освіти, а також обмундирування, підготовки й пригінки амуніції, сідлання й підковування коней і для підготовки вчителів з усіх предметів кавалерійської освіти” [7, с. 29]. 15 кавалерійських дивізій на один рік відряджали до полку по взводу кірасирів, драгунів, кінно-єгерів, гусарів й уланів. Згодом ці підрозділи повинні були стати зразками для своїх армійських полків. Полк був сформований у той суворий час, коли дотримувались правила: “Убий чотирьох, але хоч п'ятого навчи, як слід” [6, с. 517]. І тому офіцери й унтер-офіцери постійного складу не соромилися щодо методів підтягування солдатів.

У 1836 році в округах військових поселень кавалерії, підпорядкованих г.-л. І.Й. Вітту, із дітей солдатів і поселенців були сформовані кавалерійські ескадрони й батареї, які були прирівняні до УВП. Ці заклади готували унтер-офіцерів і феєрверкерів лише для полків південного військового поселення кавалерії [25, арк. 48].

У другій чверті ХІХ ст. часто проводилися інспекторські огляди, що відбулося у записках кантоністів. Цікавим джерелом є спогади про інспекторські огляди, які проводив граф І.Й. Вітт. “В час, коли я був кантоністом, - пише в спогадах Д.В. Федоров, - до нас часто приїжджав І.Й. Вітт. Усі його приїзди залишали в наших головах і серцях найрадісніші спогади” [35, с. 167]. Після стройового огляду, огляду казарм і амуніції кантоністів відбувалось випробування в плаванні. Він любив перевіряти вміння дітей плавати, при чому, в воду діти пірнали в повній амуніції. Це було дуже важко, але необхідно для подальшої служби, коли могли виникнути непередбачені ситуації. Під час таких оглядів кантоністи мали

можливість заробити певну суму, так як граф мав звичку кидати монети у воду, мабуть, для того, щоб процедуру плавання зробити для них більш приємною. Виловлені монети були нагородою для тих, хто зумів дістати їх з дна [35, с. 172].

Утворення нових округів військових поселень у Київській і Подільській губерніях наприкінці 30-х – на початку 40-х років XIX століття призвело до створення нових навчальних ескадронів і батарей. До їх складу входили діти нижніх чинів, а також військові кантоністи взагалі. Метою створення цих навчальних підрозділів була підготовка унтер-офіцерів і фесверкерів для першого й другого резервних кавалерійських корпусів і 5-ї легкої кавалерійської дивізії.

Підготовкою спеціалістів технічного профілю для армії займалися майстрові команди, в які приймали кантоністів у віці від 14 до 18 років і які були непридатні до стройової служби. Мета створення майстрових команд полягала в тому, щоб забезпечувати військово-навчальні заклади, військово-робітничі роти, війська й військові управління добре навченими майстровими з усіх ремесел, в яких мало потребу військове відомство [12]. У майстрових командах кантоністів навчали не лише різним ремеслам і майстерності, таким як кам'яні роботи, теслярство, столярство, малярська справа, але також учні проходили підготовку із загальноосвітніх предметів: читання, письма, арифметики, закону Божого [26, арк. 48]. Процес навчання в цих навчальних закладах піддавався щорічним перевіркам командирами УКП. У звітах про такі інспекторські огляди ми знаходимо характеристику стану речей, яка, як правило, висловлювалась фразою “в належному порядку” [27, арк. 1]. Після закінчення навчання, кантоністів, які отримали певну спеціальність, направляли у військові й технічні майстерні на нестройові посади.

Особливе місце в підготовці кантоністів на нестройові посади займав Санкт-Петербурзький батальйон військових кантоністів, до складу якого входило п'ять рот: чотири ранжировані й одна неранжирована. Кожна ранжирована рота складалась з 250 чоловік, а неранжирована – з

невизначеної кількості. Кожна рота мала своє призначення. Так, наприклад, перша рота підрозділялася на дві півроти: перша, в якій готували вчителів, а друга, – спеціалістів для корпусу топографів; друга рота готувала для навчальної артилерійської бригади; третя – для навчального саперного батальйону; четверта – для УКП. Неранжирована рота готувала музикантів для діючих частин. Крім того, 8 вересня 1827 року при Санкт-Петербурзькому батальйоні військових кантоністів був відкритий військово-вчительський інститут [15], в якому готували учителів російської словесності, географії, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, хімії, механіки, військово-кримінального права й ін. Пройшовши курс навчання, вихованці упродовж двох років викладали в цьому ж інституті з метою набуття навичок. І лише після цього вступали на службу до військово-навчальних закладів для кантоністів, де були зобов'язані прослужити не менше 15-ти років.

Також при Санкт-Петербурзькому батальйоні військових кантоністів у 1832 році була відкрита аудиторська школа, до якої вступали кантоністи у віці 14-16 рр. [16]. У 1834 році був відкритий особливий клас для навчання телеграфістів [34, с. 270], у 1835 р. створена школа писарів [18], у 1848 р. відкрите граверне й словорізне відділення підготовки спеціалістів для роботи у військово-топографічному депо [19].

Таким чином, ми бачимо, що процес підготовки військових кантоністів проходив досить планомірно. З одного боку, кількість загальноосвітніх військово-навчальних закладів для кантоністів зменшилась, але в той же час збільшувалася кількість спеціалізованих навчальних закладів, створенню та розвитку яких приділялась значна увага у другій чверті XIX ст. Це було пов'язане з потребою армії в молодшому командному складі і в спеціалістах технічного профілю. Але, з іншого боку, у другій чверті XIX ст. уряд був змушений економити кошти на загальну освіту військових кантоністів, у зв'язку з чим із 1835 р. право вступати в батальйони, напівбатальйони й роти військових кантоністів мали лише ті

кантоністи, батьки яких відбували дійсну службу, а решта були позбавлені права на елементарну освіту. У зв'язку з таким нововведенням, останні після досягнення 20-річного віку, не отримавши освіти, вступали прямо на дійсну службу. Так виникає категорія “рекрутів із солдатських дітей”, які не були вже військовими кантоністами, але й не мали права називатись просто рекрутами. Мабуть, створюючи таку назву, уряд хотів підкреслити особливе становище цієї категорії населення, яка продовжувала вважатись власністю військового відомства.

Так, в результаті реформ, проведених на рубежі 20-30-х рр. XIX ст. урядом Миколи I, істотно змінюється система підготовки армійського резерву. Ця система не залишалась незмінною впродовж другої чверті XIX ст., що було пов'язано з реформою інституту військових поселень, необхідністю економії засобів, потребою армії в унтер-офіцерах і спеціалістах технічного профілю.

Зміна статусу військових поселенців вносила корективи і в зміну статусу військових кантоністів, які, втрачаючи своє значення як основного джерела комплектування армії нижніми чинами, внаслідок реформ уряду, перетворюється в основне джерело комплектування армії підготовленими унтер-офіцерами й представниками необхідних для армії технічних спеціальностей.

Джерела та література

1. Бескровный Л.Г. Военное образование в России в XIX веке. Доклад на секции сравнительной военной истории XIII Международного конгресса исторических наук. – М., 1970. – 13 с.
2. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 318 с.
3. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. – М.: издательство Академии наук СССР, 1957. – 453 с.
4. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России. – М.: “Наука”, 1973. – 616 с.
5. Воинский устав о пехотной службе. Кн. 1. Рекрутская школа. – СПб.: военная типография, 1831. – 135 с.

6. Вроченский М.А. Из военного быта недавнего прошлого // Исторический вестник. – 1897. - №8. – С.514 – 524.
7. Дистерло Н.А. Офицерская кавалерийская школа. Исторический очерк. 1803-1903. – СПб.: товарищество Р.Голике и А. Вильборг,1909. – 124 с.
8. Записки князя Николая Сергеевича Голицына // Русская старина. – 1880. – №11. – С.599 – 616.
9. Ионов В.В. Подготовка военных кадров в России XIX – начало XX веков. – СПб.:изд-во Санкт-Петербургского университета,1998. – 536 с.
10. Историческое обозрение военно-сухопутного управления с 1825 по 1850 годы. – СПб.: Военная типография,1850. – 286 с.
11. Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанности. – СПб.: военная типография,1826. – 128 с.
12. Приказ военного министра № 189 от 1839 г. – СПб.,1839.
13. ПСЗ I. – Т.XXX. - №23603.
14. ПСЗ II. – Т.I.
15. ПСЗ II. – Т.II. - №1366.
16. ПСЗ II. – Т.VII. - №5253.
17. ПСЗ II. – Т. X. - № 8009.
18. ПСЗ II. – Т. XX. - № 7800.
19. ПСЗ II. – Т.XXI. - №20218.
20. РДВИА.-Ф.25.-Оп.2/161а.-Спр.201. Учреждение Учебного гвардейского батальона в Санкт-Петербурге, школ верховой езды для кавалерийских полков, учебной команды при первой драгунской дивизии, учебных отделений при 27 и 28 пехотных дивизиях для частей Отдельного Литовского корпуса и Варшавского гвардейского отряда; командировка воинских чинов от полков в эти учреждения и в школы. Ваканционное производство офицеров, юнкеров и унтер-офицеров в лейб-гвардии Московский и Финляндский полк... - 1816-1828 годы.-169 л.
21. РДВИА. – Ф.25. – Оп.2/161а. – Спр.532. Назначение в комитет составления штатов учебных карабинерных полков, Учебного кавалерийского эскадрона и составление положения штата и таблицы этого эскадрона... - 1827 год – 1828 год. – 168 л.
22. РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.1. Высочайшие указы Клейнмихелю и подтвержденные всеподданнейшие доклады и положения за 1827 год... – 1827 год, январь 20 – декабрь 29. - Арк. 1.
23. РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.5600. Высочайшие указы Клейнмихелю и Чернышову и подтвержденные докладные записки, положения и правила за 1832 год... – 1832 год, февраль 6 – декабрь 31. – 159 л.
24. РДВИА. – Ф.405. – Оп.2. – Спр.12411. Переписка об учреждении при

- Петербургском батальоне военных кантонистов школы писарей. – 1835 год, январь 17 – февраль 19. – 23 л.
25. РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Спр.1093. О формировании в округах поселенной кавалерии из военных кантонистов учебных эскадронов и артиллерийских батарей. – 1836 год, ноябрь 2 – 1838 год, август 31. – 139л.
26. РГВИА.-Ф.405.-Оп.5.-Спр.4811. Перечень предметов, преподаваемых в мастеровых командах и ремесел, которым обучаются кантонисты.-1837 год.-108 л.
27. РГВИА.–Ф.405.-Оп.5.-Спр.11049. Об инспекторском смотре командиром учебного карабинерного полка Московской мастеровой команды военных поселений. – 1848 год, октябрь 20 – 1849 год, январь 18. – 226 л.
28. РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.1. – Спр.3837. Дело об отпуске учебных припасов 4-му учебному карабинерному полку. – 1839 год, октябрь 23 – 1840 год, сентябрь 30. – 20 л.
29. РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.2. – Спр.5143. Дело о порядке направления офицеров, унтер-офицеров и рядовых для обучения строевой службе в Образцовом пехотном полку. – 1838 год. – 8 л.
30. РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.2. – Спр.5196. Порядок комплектования пехотных полков армии унтер-офицерами, прошедших подготовку в учебных карабинерных полках. 1836 год. – 78 л.
31. РДВИА. – Ф.405. – Оп.5. – Т.4. – Спр.16383. Отчеты об инспекторских смотрах учебных карабинерных полков за 1842 год. – 1842 год, январь 18 – декабрь 24. – 156 л.
32. Редигер А.Ф. Комплектование и устройство военной силы. – В 2-х ч. – Спб.: типография Николаевской военной академии,1914. – Ч.2. – 189 с.
33. Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до нашего времени / Под ред. А.Н. Петрова. – В 2-х т. – М.: А.Е. Пирогов,1897. – Т.2. – 569с
34. Столетие военного министерства. Комплектование войск в царствование императора Николая I / Составитель В.В.Щепетильников. – Спб.: типография Военного министерства,1907. – Т.4. – Ч.2. – Кн.1. – Отд.2. – 330 с.
35. Федоров Д.В. Игрушечная армия. (Из быта южнорусских кантонистов) // Исторический вестник. – 1899. - №10. – С.148 – 172.

Елена Козинец

В статье сделана попытка проанализировать состояние организации военного образования младшего командного состава российской армии во II четверти XIX века. Определить место и роль учебных заведений, которые совершали подготовку младших командиров, в общей системе подготовки офицерских кадров.

Ключевые слова: военное образование младших командиров, учебные карабинерные полки, кантонисты, унтер-офицеры, Российская империя, Николай I.

Elena Kozynets

THE TRAINING OF JUNIOR COMMANDERS OF THE RUSSIAN ARMY IN THE SECOND QUARTER OF THE XIX CENTURY

This article attempts to analyze the state of military education junior commanders of the Russian army in the second quarter of the nineteenth century, find the place and role of educational institutions which conduct training of junior commanders in the general system of training officers.

Keywords: Military Education of the Junior commanders, the training regiment of carabineers, cantonists, non-commissioned officers, the Russian Empire, Nicholas I.